

چهارچوب مفهومی اجتماع پایدار در جهان بینی اسلامی و سنت شهرسازی مسلمانان^۱

• سید عبدالهادی دانشپور*

استادیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت

• مریم روستا (عهده‌دار مکاتبات)**

دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت

چکیده:

عنوان «اجتماع پایدار»، برای اولین بار در قالب چهارچوب مفهومی توسعه پایدار و به عنوان هدف غایی بعد اجتماعی توسعه پایدار طرح شد. تاکنون پژوهش‌های زیادی به این مهم پرداخته‌اند که یک اجتماع پایدار چه مشخصات و ویژگی‌هایی دارد و شهرسازی چگونه می‌تواند به خلق یک اجتماع پایدار کمک کند. اما در این میان آن‌چه مغفول مانده است بازروایی محلی این مشخصات در پرتو جهان بینی غالب و بستر فرهنگی جامعه ماست. پر واضح است که استفاده از هر الگوی جهانی، در مختصات محلی به تغییراتی متناسب با زمینه فرهنگی آن محل، نیاز دارد. بر همین اساس، استفاده از الگوی جهانی «اجتماع پایدار» در بستر فرهنگ اسلامی، نیازمند باز تعریف مشخصه‌های یک اجتماع پایدار از دیدگاه جهان بینی اسلامی است. بنابراین مسأله اصلی نوشتار حاضر، چسبته شاخص‌های اجتماع پایدار در جهان بینی اسلامی و چگونگی تأثیر آن بر سنت شهرسازی مسلمانان است. بر همین اساس، اصلی‌ترین سوالات این مقاله را می‌شود به این صورت تبیین نمود: شاخص‌های یک اجتماع پایدار از منظر اسلام کدامند؟ این شاخص‌ها چه تأثیری بر سنت شهرسازی در شهرهای مسلمانان داشته‌اند؟ هدف این مقاله دستیابی به الگویی از اجتماع پایدار است به گونه‌ای که در ارتقاء طرح‌ها و برنامه‌های شهری در بستر فرهنگ اسلامی قابل استفاده باشد. به این منظور، ضمن بررسی متون و اسناد در دو حوزه جهان بینی اسلامی و سنت شهرهای مسلمانان، به کمک روش «تحلیل محتوا»، کدهای ناظر به پایداری اجتماعی استخراج گردیده و مقوله‌بندی شدند. سپس در ماتریسی تناظر اصول اجتماعی اسلام و تأثیرات آن در سنت شهرسازی مسلمانان تبیین گردید. در نهایت، چهارچوب مفهومی مقاله که به پرسش‌های اولیه، پاسخ می‌دهد و در آن روند طراحی و برنامه‌ریزی یک مکان شهرسازانه با تأکید بر اصول اجتماعی در جهان بینی اسلام داده شده، تدوین گردیده است.

واژه‌های کلیدی: پایداری اجتماعی، اجتماع محلی پایدار، امت

مقدمه:

از ابتدای طرح مفهوم توسعه پایدار و بعد اجتماعی آن تا کنون، پرداختن به ویژگی‌های یک اجتماع محلی پایدار^۲ در میان پژوهش‌های حوزه شهرسازی و جامعه‌شناسی شهری دیده می‌شود. واضح است که اصول و شاخص‌های یک «اجتماع محلی پایدار» در هر بستر فرهنگی و زمینه محلی، وجه تمایزهایی با الگوی جهانی آن دارد. در فرهنگ اسلامی نیز که برگرفته از جهان بینی اسلامی است، مفاهیم، اصول و شاخص‌هایی به منظور تحقق یک اجتماع مطلوب وجود دارد. اسلام این اجتماع پایدار را «امت» می‌نامد و ضمن تبیین مفهوم آن در قرآن و سنت، سلسله اصول و دستوراتی را به منظور تحقق آن ارائه نموده است. این اصول در طی تاریخ شهرسازی در سرزمین‌های اسلامی نیز تجلی و تحقق نسبی داشته است و شکل شهرهای مسلمانان را در عین کثرت، وحدتی خاص بخشیده است. مهم‌ترین فرضیه در این مقاله که بخشی از یک پژوهش است، به این صورت تبیین می‌شود: «به نظر می‌رسد شاخص‌های اجتماع پایدار از منظر اسلام و طرح مفهوم امت بر سنت شهرسازی مسلمانان تأثیرگذار بوده است». هدف این پژوهش، دستیابی به اصول شهرسازانه به منظور ارتقاء پایداری اجتماعی در بستر فرهنگی جامعه اسلامی است.

به این منظور پس از بیان شرح مختصری بعد اجتماعی توسعه پایدار و شاخص‌های یک اجتماع پایدار در پژوهش‌های جهانی، به تبیین مفهوم «امت» به عنوان کلیدواژه اصول اجتماعی در اسلام پرداخته می‌شود. سپس اصلی‌ترین دستورات اجتماعی اسلام به منظور تحقق مفهوم «امت» به عنوان کلیدواژه اصول اجتماعی در اسلام طرح می‌شود. در ادامه این مقاله در مهم‌ترین بخش آن، تأثیر اصول اجتماعی اسلام بر سنت شهرسازی مسلمانان، مورد تبیین قرار گرفته است. و در نهایت، به کمک روش «تحلیل محتوا»، کدهای مورد نظر در مقوله پایداری اجتماعی از منظر اسلام، استخراج شده، و به کمک ماتریسی تناظر اصول اجتماعی اسلام و سنت شهرسازی مسلمانان نشان داده می‌شود.

۱. روش پژوهش

در این پژوهش، پس از بررسی و مطالعه اسناد کتابخانه‌ای، به منظور سامان‌دهی داده‌ها و تدوین یک چهارچوب مفهومی، از روش «تحلیل محتوای کیفی» استفاده گردید. برای بررسی محتوای آشکار پیام‌های موجود در یک متن، می‌توان از این روش استفاده کرد. این تکنیک به تحلیل و آنالیز محتوا می‌پردازد و می‌کوشد با استفاده از تحلیل، داده‌هایی را در مورد متن استخراج کند. کریپیندروف، تحلیل محتوا را تکنیکی پژوهشی معرفی می‌کند که به منظور استنباط تکرارپذیر و معتبر از داده‌ها در مورد متن آن‌ها به کار می‌رود (کریپیندروف، ۱۳۷۸: ۲۵). به گفته دانیل رایف تحلیل محتوا قرار دادن قاعده و محتوای ارتباطات در طبقات خاص بر اساس قواعد و تحلیل روابط بین آن مقوله‌هاست (رایف، ۱۳۸۱: ۴).

تحلیل محتوا معمولاً به دو روش تحلیل محتوای کمی و کیفی تقسیم می‌شود. به طور اساسی تقلیل متن به اعداد در روش کمی آن، به دلیل از دست دادن اطلاعات ترکیبی و معنا، اغلب مورد انتقاد قرار گرفته است. «تحلیل محتوای کیفی» در جایی که تحلیل کمی به محدودیت‌هایی می‌رسد، نمود می‌یابد. بنابراین تحلیل محتوای کیفی را می‌توان روش تحقیقی برای تفسیر ذهنی محتوایی داده‌های متنی از طریق فرآیندهای طبقه‌بندی نظام‌مند، کدبندی، و تم‌سازی یا طراحی الگوهای شناخته شده دانست. (Hsieh & Shanon, ۲۰۰۵)

۲. پیشینه پژوهش

۱-۲. بعد اجتماعی توسعه پایدار

مباحث توسعه پایدار در آغاز به طور عمده به موضوعات محیطی توجه داشته است. می‌توان گفت که در سال‌های انتهایی دهه ۸۰ و طی دهه ۹۰ از قرن بیستم، دغدغه اصلی مطرح در توسعه پایدار، مباحث بوم و محیط بوده است. سپس در سال‌های انتهایی دهه ۱۹۹۰ شاهد ورود موضوعات اقتصادی در این مباحث هستیم. مباحث اجتماعی پایداری در سال‌های اخیر و در ابتدای قرن بیست و یک به دغدغه‌های توسعه پایدار تبدیل گردید. در بین محققان اتفاق نظر وجود دارد که بعد اجتماعی توسعه پایدار، در میان ابعاد سه‌گانه آن، به شدت مورد غفلت واقع شده است. در حالی که به گفته برخی از صاحب‌نظران، این پایداری اجتماعی است که نهایت و فرجام فرآیند توسعه پایدار است و پایداری محیطی^۳ و پایداری اقتصادی^۴ هدف‌های کوتاه‌مدت و ابزارهایی در طول این مسیر به شمار می‌روند. (Biart: 2002 Assefa & Frostell: 2007). آسفا و فراستل^۵ (۲۰۰۷) بیان می‌کنند که پایداری اجتماعی، پایان و نهایت توسعه پایدار است در حالی که پایداری اقتصادی و محیطی، هر دو مقاصد توسعه پایدار و ابزارهایی برای رسیدن به آن هستند. تعاریف و توصیف‌های متعددی از پایداری اجتماعی ارائه شده است. کونینگ^۶ بیان می‌دارد که پایداری اجتماعی به جامعه‌ای که تساوی حقوق در آن رعایت گردد، عاری از محرومیت اجتماعی باشد و از کیفیت خوب زندگی و معیشت برای همگان برخوردار باشد، اطلاق می‌گردد. در تعریف دیگری، ساچس^۷ (۱۹۹۹)، برای تحقق پایداری اجتماعی، درجه متوسطی از همگنی اجتماعی، توزیع متساوی درآمد، اشتغال، دسترسی یکسان به منابع و خدمات اجتماعی را ضروری دانسته و به موضوعاتی مثل مشارکت در فرآیند تصمیم‌گیری یا انسجام اجتماعی نیز اشاره نموده است (Kunz, 2006:3).

لیتینگ و گریبلر معتقدند پایداری اجتماعی، در جامعه‌ای محقق می‌شود که عدالت اجتماعی، شأن انسانی و مشارکت در آن وجود داشته باشد (Litting & Gribler, 2000).

۲-۲. اجتماع محلی پایدار

دستیابی به اجتماع پایدار، هدف توسعه پایدار در بعد اجتماعی آن است. در پژوهش‌هایی به این مهم پرداخته شده است که یک اجتماع پایدار چه شاخص‌هایی دارد. در ادامه به نتایج سه پژوهش از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود: الف. پژوهش ODPM^۸: این مؤسسه در پژوهشی، یک اجتماع پایدار محلی را دارای هشت دسته ویژگی می‌داند: فعال، همه‌شمول و امن^۹، اداره و اجرای خوب^{۱۰}، حساسیت بالای محیطی^{۱۱}، طراحی و ساخت خوب^{۱۲}، ارتباطات خوب^{۱۳}، پیشرفت اقتصادی^{۱۴}، خدمات خوب^{۱۵}، شرایط عادلانه برای همه^{۱۶}. (ODPM: 2006).

ب. انجمن خدمات اجتماعی غرب استرالیا: این انجمن، ویژگی‌های یک جامعه محلی پایدار را^{۱۷} در پژوهشی چنین عنوان می‌کند:

- تساوی: جامعه محلی، فرصت‌ها و درآمدهای متساوی برای همه اعضایش فراهم کند، به ویژه برای افراد فقیر و آسیب‌پذیر. تساوی، ویژگی است که سایر ویژگی‌ها از فیلتر آن عبور می‌کنند.

- تنوع: جامعه محلی، تنوع را تشویق کرده و ارتقاء می‌دهد.

- ارتباط درونی: جامعه محلی، فرآیندها، نظام‌ها و ساختارهایی را فراهم می‌کند که اتصال و ارتباط را در درون و بیرون خود، در سه سطح رسمی و غیررسمی و مؤسسه‌ای ارتقاء می‌دهد. - کیفیت زندگی: جامعه محلی، تضمین می‌دهد که نیازهای اساسی با کیفیت خوب زندگی برای همه گروه‌ها و افراد جامعه، مرتفع می‌شود.

- دموکراسی و حکمروایی: جامعه محلی، فرآیندهای دموکراسی در ساختارهای حکمروایی را فراهم می‌کند (Barron & Gauntlett, 2002).

ج. پژوهشی در دانشگاه ادینبورو: در پژوهش دیگری که در حوزه شهرسازی و در دانشگاه ادینبورو صورت پذیرفته است، پروفیسور بریملی و همکارانش، اصلی‌ترین ویژگی‌های پایداری اجتماعی در یک اجتماع محلی را چنین برمی‌شمرند: دوستی و تعاملات اجتماعی: دیدن دوستی‌ها و روابط در واحد همسایگی، سدازدن همسایگان با نام، و توافق بر این‌که این‌جا مکانی برای دوستی همسایگان و مراقبت آن‌ها از یکدیگر است. رضایت از واحد همسایگی: میزان ظاهر خوب، رضایتمندی و احساس غرور، حس هویت و تعلق - امنیت: تنها راه رفتن بعد از تاریکی هوا، مشکلات جدی جرم و جنایت، مزاحمت از طریق ترافیک یا ...، عدم احساس راحتی برای استفاده از وسایل حمل و نقل عمومی

- محیط: کافی بودن پارکینگ، آلودگی صوتی، روشنایی خیابان و پارک و فضای شهری، میزان ترافیک - تحرک: زندگی بیشتر از ۳ سال در این محل، انتظار برای جابجایی در آینده نزدیک به دلایل محیطی - فعالیت گروهی و جمعی: مشارکت حداقل یک بار در ماه در فعالیت‌های جمعی واحد همسایگی؛ ورزش، آموزش بزرگسالان، گروه‌های ساکنین، گروه‌های پشتیبانی، گروه‌های مذهبی و ...

- استفاده از تسهیلات محلی: حداقل یک بار در ماه استفاده از تسهیلات محلی (Bramley et al, ۲۰۰۶)

خلاصه این سه پژوهش در جدول شماره یک آمده است.

ویژگی‌های اجتماع محلی پایدار	سال پژوهش	پژوهش‌گر
تساوی - تنوع ارتباط درونی - کیفیت زندگی دموکراسی و حکمروایی	۲۰۰۲	WACOSS
فعال، همه‌شمول و امن - اداره و اجرای خوب حساسیت بالای محیطی - طراحی و ساخت خوب ارتباطات خوب - پیشرفت اقتصادی خدمات خوب - شرایط عادلانه برای همه	۲۰۰۶	ODPM
دوستی و تعاملات اجتماعی - رضایت از واحد همسایگی امنیت محیط - تحرک فعالیت گروهی و جمعی - استفاده از تسهیلات محلی	۲۰۰۶	Bramley et al

جدول ۱. ویژگی‌های اجتماع محلی پایدار در سه پژوهش مطرح جهانی

۳. پایداری اجتماعی، اسلام و شهرسازی مسلمانان

۱-۳. ماهیت اجتماعی اسلام و مفهوم امت
اسلام دینی است که بنیان خود را بر اجتماع نهاده و این معنا را به صراحت اعلام کرده و در هیچ شأنی از شئون بشری مسأله اجتماع را مهمل نگذاشته است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۴۸). اسلام، دینی است که جهت‌یابی و گرایش آن، به سوی جامعه می‌باشد. تأثیر این جهت‌یابی را در تعبیر مفهوم «امت» که همان جامعه مسلمانان است، می‌توان یافت. این مفهوم، مأموریتی صریح و تکلیفی الهی است که به همه مسلمانان جهان دستور می‌دهد دارای یکپارچگی اجتماعی باشند، یعنی جامعه واحد؛ یعنی یک امت (مرتضی، ۱۳۸۷، ۴۲).

واژه «امت» در نشان دادن سیمای دینی جامعه مسلمانان، نسبت به واژه‌های دیگر سائر است و به نظر می‌رسد با تعاریف امروز جامعه و اجتماع قرابت دارد اگرچه تفاوت‌های محسوسی نیز میان آن‌ها وجود دارد (احمدی، ۱۳۸۸: ۴۹).

۱-۳. ماهیت اجتماعی اسلام و مفهوم امت
اسلام دینی است که بنیان خود را بر اجتماع نهاده و این معنا را به صراحت اعلام کرده و در هیچ شأنی از شئون بشری مسأله اجتماع را مهمل نگذاشته است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۴۸). اسلام، دینی است که جهت‌یابی و گرایش آن، به سوی جامعه می‌باشد. تأثیر این جهت‌یابی را در تعبیر مفهوم «امت» که همان جامعه مسلمانان است، می‌توان یافت. این مفهوم، مأموریتی صریح و تکلیفی

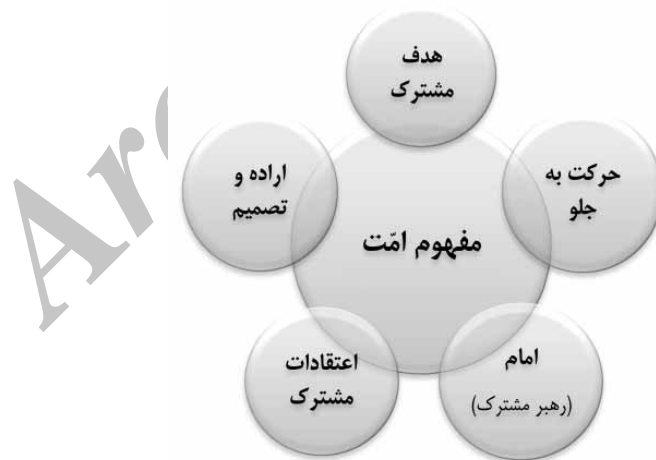

تأکید بر شکل و خصوصیت و ظرف مکان را نشان می‌دهند، یعنی همه ایستا هستند و تنها «امت» است که پویاست. شریعتی، امت را جامعه‌ای انسانی که همه افراد با یک هدف مشترک و تحت یک رهبری مشترک، به سوی ایده‌آل خود در حرکت‌اند، تعریف می‌کند. به عقیده او، امت از ریشه ام به معنی قصدکردن است و چهار مفهوم مهم لغوی در درون آن متمرکز است: اراده و تصمیم، حرکت، جهت جلو و هدف. از مفهوم امت، امامت بیرون می‌آید و امت بی‌امامت مفهومی ندارد (همان، ۴۰).

نصر نیز در توصیف بعد اجتماعی اسلام دو قطب مهم را خانواده و امت برمی‌شمرد و امت را مانند یک خانواده بزرگ در نظر می‌گیرد. وی پیوندهای صمیمانه افراد امت با یکدیگر که معمولاً به صورت اخوت جلوه‌گر می‌شود و تأکید عمیق اسلام بر همسایه و ارتباطات همسایگی را مؤیداتی بر عمق روابط درونی امت می‌داند (نصر، ۱۳۷۵؛ ۷۷).

ایزوتسو، معتقد است «امت» برای هر چیز که به فرهنگ اسلامی، ارتباط پیدا می‌کند، یک کلمه کلیدی است. تولد این مفهوم، حقیقتاً لحظه‌ای قاطع در تاریخ اسلام بود. تا آن زمان، در عربستان، اصل سازمان اجتماعی سیاسی، ماهیتی قبیله‌ای داشت. قرآن اندیشه تازه‌ای را در خصوص وحدت اجتماعی عرضه کرد که دیگر بر روابط خویشاوندی متکی نبود، بلکه از اعتقادات مشترک دینی، برمی‌خاست (ایزوتسو، ۱۳۸۱؛ ۹۶).

مونتگومری وات در کتاب «اسلام و تکامل وحدت جامعه» بیان می‌دارد؛ نامی که افراد انسان‌ها و یا مکاتب حاکم بر زندگی‌شان بر جامعه‌ی خود می‌گذارند، مبین بینش و تلقی آن‌ها از زندگی اجتماعی است و برای فهم تلقی اسلام از جوامع باید ریشه‌های لغوی «امت» را کنجکاوی کرد. (شریعتی، ۱۳۷۶؛ ۳۶). شریعتی مفهوم امت را بسیار مترقی‌تر و پویاتر از سایر مفاهیم در این حوزه، می‌بیند. وی تصریح می‌کند که سایر اصطلاحات مشابه،

نمایه ۱. مؤلفه‌های اصلی مفهوم امت با استناد به متون بررسی شده

۲-۳. اصول اجتماعی در اسلام

اسلام به منظور تحقق مفهوم «امت» در جامعه اسلامی، سلسله اصول و دستوراتی دارد که بعضی از مهم‌ترین آن‌ها در زیر آمده است:

الف. لزوم روابط مستحکم اجتماعی: اسلام به روابط اجتماعی به منظور کاهش انزوای مردم از دیگران و به زندگی اجتماعی در مقیاسی وسیع‌تر و گروهی تشویق می‌کند. به معنای دیگر، اسلام روابط اجتماعی میان مسلمانان را به عنوان «معامله» معین نموده که تعامل، همکاری، اظهار مهربانی، فایده رساندن به دیگران و اجتناب از صدمه زدن به آن‌ها، بخشی از این حوزه می‌باشد. (اخوت و دیگران؛ ۱۳۸۹: ۲۴) «مصابره»^{۱۸} و «مراپله»^{۱۹} نیز دو مفهوم و دستور قرآنی هستند که به هدف استحکام روابط اجتماعی در جامعه اسلامی به آن‌ها توصیه شده است.

ب. عدالت اجتماعی: عدالت اجتماعی، ویژگی کلیدی و مظهر حیاتی «امت» است. در اسلام، تعبیر عدالت اجتماعی، مفهومی مطلق است نه نسبی. این تعبیر به عنوان یک نظام اجتماعی، از این حقیقت نشأت می‌گیرد که خداوند واحد، تمام انسان‌ها را به طور بالقوه یکسان و برابر آفریده است. هم‌چنین مهم‌ترین هدفی که پیامبران به خاطر آن مبعوث شدند و در طول حیاتشان پیوسته در راستای آن تلاش نمودند، دستیابی به عدالت بوده است.^{۲۰} (مرتضی، ۱۳۸۷؛ ۴۹)

ج. اصل برادری: روابط مستحکم اجتماعی، در قرآن مجید با تعبیر «برادری» به عنوان زیربنای فعالیت‌های همگانی جامعه مسلمان، مورد تأکید قرار گرفته است: «همانا، مؤمنان با هم برادرند، پس همیشه میان برادران خود صلح دهید و از خدا پروا بدارید»^{۲۱}.

د. روابط همسایگی: در دین اسلام، آن‌چنان در مورد همسایه سفارش شده که این تصور پیش آمده بود که حتی همسایه از همسایه ارث می‌برد.^{۲۲} به گفته هشام مرتضی، اسلام به گونه‌ای استثنایی، همسایه‌داری را به مثابه ستون فقرات امت می‌داند و برای آن مجموعه‌ای از اصول اخلاقی در نظر گرفته است که به نوبه خود تکالیفی هستند که به بهبود،

ارتقاء و کنترل همسایه‌داری کمک می‌کنند. حفظ حقوق همسایه و تلاش به برقراری روابط محکم همسایگی، از مهم‌ترین موارد توصیه‌شده در اسلام به منظور تحقق یک همسایگی اسلامی است (مرتضی، ۱۳۸۷؛ ۵۲).

ه. عمل به شرایع دینی: در نگاه قرآنی، تنها ضامن حفظ اجتماع، عمل به شرایع الهی بر شمرده شده است. آیه ۲۱۳ سوره بقره نشان می‌دهد که خدا انبیاء را برانگیخت و با آنان کتاب فرستاد تا به وسیله آن کتاب، اختلاف‌ها را برطرف کرده و وحدت‌شان را به وسیله قوانینی که تشریح فرموده حفظ کند. (طباطبایی، ۱۳۷۴ (۲): ۱۷۳). ضمن آن‌که بسیاری از شرایع دینی مانند نماز (جماعت)، جهاد، حج، زکات و... در بستر اجتماع معنا می‌دهند و انجام آن‌ها به حفظ و تقویت امت اسلامی منجر خواهد شد.

و. نظارت اجتماعی: مهم‌ترین دستور اسلام در راستای تحقق نظارت اجتماعی، «امر به معروف و نهی از منکر» است. در آیه ۱۱۰ سوره آل عمران، امر به معروف و نهی از منکر، به عنوان مهم‌ترین نشانه و امتیاز امت اسلامی شمرده شده است. جامعه در اسلام، بر مبنای این فریضه، قوام می‌گیرد و این مهم، نه تنها از مسئولیت‌های اجتماعی امت اسلامی است، بلکه از حقوق اجتماعی آن نیز به شمار می‌آید. (احمدی، ۱۳۸۸؛ ۶۴) ز. رعایت حقوق دیگران: قاعده مهمی در فقه اسلامی به نام «لاضرر» وجود دارد که به معنی نفی مشروعیت هر گونه ضرر و اضرار در اسلام است. بر این اساس هیچ فردی در جامعه اسلامی حق ندارد با فعل و گفتار خود، آسیب و ضرری را متوجه سایر افراد جامعه گرداند.

ح. ایمنی و امنیت: در قرآن مجید از امنیت به عنوان یکی از مهم‌ترین صفات یک شهر، یاد شده است.^{۲۳} حضرت ابراهیم پس از تجدید بنای کعبه و بنیان نهادن شهر مکه، به عنوان مهم‌ترین ویژگی، از خدا می‌خواهند که این شهر را «امن» قرار بدهد. اصلی که به عنوان پیش شرط برقراری روابط اجتماعی در یک شهر محسوب می‌شود.

۳-۳. اصول اجتماعی اسلام و شکل شهرهای مسلمانان
اصول اجتماعی اسلام بر شکل شهرهای مسلمانان تأثیر بسیار

در طراحی فضاها و مأنوس بودن اهالی محله با هم و ثبات حضور اهالی، حس تعلق به محله را بین مردم القاء می‌نموده است (پورجعفر و محمودی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۱۳۶).

پیامبر اسلام «خطاط» (محلات یا بخش‌ها) را به قبایلی با پیشینه‌های قومی متفاوت، با وجود همگن بودن، بدون توجه به دارایی یا تنگدستی ایشان می‌بخشیدند. این بدان معنا بود که پیامبر اکرم (ص) بیشتر به کلیت استقرار مسلمانان (امت) توجه داشتند تا تقسیمات اراضی. همچنین ایشان، به اجرای هیچ قانونی در زمینه سازماندهی فضای داخلی یا زیرساخت‌های محله‌ها اجبار نمی‌نمودند. این مسأله قابل فهم بود که چنین سازماندهی فضایی یا زیرساختی بایستی بر پایه ارزش‌های اسلامی و نیازهای ساکنان شکل گرفته باشد (حکیم، ۱۳۸۱).

«پیتربریج»^{۳۴} در تجزیه و تحلیل‌های خود از شهر سنتی بغداد، که در قرن ۸ میلادی، توسط خلیفه عباسی، طراحی گشت می‌گوید: محله‌ها بر پایه طبقات اجتماعی تقسیم‌بندی نشدند؛ هر یک به منزله یک بدنه منسجم بود که فقیر و غنی کنار یکدیگر با سهیم‌بودن در مساجد، چشمه‌ها، حمام‌های عمومی و بازار زندگی می‌کردند (میشل، ۱۳۸۸: ۱۹۵).

ب. مجموعه‌های همسایگی: بر اساس حدیث پیامبر اسلام که تا چهل خانه را همسایه شمرده بودند، عدد چهل نمایان‌گر محدوده تعداد واحدهای هر بلوک می‌باشد که در بسیاری از شهرهای سنتی مسلمانان دیده می‌شود (مرتضی، ۱۳۸۷: ۱۱۷). هم‌چنین قوانین زیادی مبنی بر حفظ حقوق همسایگان در ساخت و ساز شهرهای مسلمانان دیده می‌شود که به تقویت روابط همسایگی منجر می‌شود.

ج. وجود مسجد در مرکز محله: کانون نظری جامعه اسلامی، مسجد و به خصوص مسجد جامع بود که در گذشته، نمایان‌ترین و بزرگ‌ترین بنای شهر به شمار می‌رفت و همه مسلمانان به آن دسترسی داشتند. مساجد، مدارس، حرم‌ها و گورستان‌ها، مکان‌هایی به مراتب فراتر از آثار یا محوطه‌هایی بودند که مردم در برخی مناسبت‌ها یا مقاصد اعم از ظاهری، عارفانه، عالمانه یا عملی در آن‌ها گرد هم می‌آمدند. این‌ها محل‌هایی برای تشکل‌های سیاسی، اجتماعی، فکری بودند (گربار، ۱۳۹۰: ۳۱).

گذاشته است تا آن‌جا که برخی معتقدند وجوه متمایزکننده شهرهای مسلمانان با غیر آن، عمدتاً در خصایص اجتماعی جامعه شهری ساکن در شهرهای اسلامی و غربی است. «بررسی‌های انجام‌شده وضعیت اجتماعی شهرهای اسلامی گویای تفاوت ماهوی شهر اسلامی و غربی در زمینه وضعیت اجتماع شهری است. در سایر موارد، نظیر وجود بازار و استحکامات نظامی، تفاوتی خاص بین شهر اسلامی و شهر غربی وجود ندارد» (پوراحمد و موسوی، ۱۳۸۹: ۲).

در نظریه شهرسازی اسلامی که توسط خانم لیلا علی ابراهیم در بررسی شهر قاهره ارائه شده است، بیان گردیده که آیات قرآن، قواعد کلی شهر اسلامی را شکل می‌دهند و احادیث پیامبر (ص)، اصول اساسی یعنی ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی شهر مسلمانان را تعیین می‌کنند. این قواعد کلی در فرم مادی پیاده‌گشته‌اند (ربانی، ۱۳۸۵: ۱۲۱).

در این قسمت سعی بر آن است که مهم‌ترین ویژگی‌های مکانی شهرهای مسلمانان که متأثر از اصول اجتماعی اسلام است بیان شود.

الف. محله در شهرسازی مسلمانان: یکی از اشکال نشان‌دهنده هم‌بستگی در شهرهای مسلمانان، سکونت در محله است. تعصب محله‌ای در شهرهای اسلامی، از پیوندهای قومی، مذهبی و خاستگاه روستایی ساکنان آن نشأت می‌گرفت. ریشه مذهبی و فقهی که در نتیجه گسترش تفکرات و تفاسیر گوناگون از دین و آموزه‌های آن حاصل شد، مبنایی قوی برای پیدایش محله‌های یکدست و منسجم از پیروان یک مذهب یا فرقه فقهی خاص در شهرها می‌شد (پوراحمد و موسوی، ۱۳۸۹: ۶).

شکل‌گیری محله‌ها در شهرهای مسلمانان بر اساس رفتارهای سنتی، هم‌بستگی اجتماعی و احساس تعلق به فضا و مشارکت مردمی بوده است. سرزندگی و شادابی فضاها، صرف قسمتی از وقت مردم در معابر جهت برقراری ارتباطات و فرآیند اجتماعی شدن کودکان با بازی در محله، وجود تعاون و همیاری در انجام فعالیت‌های مشترک، تأمین امنیت مالی و جانی اهالی، توجه به انسان و مقیاس انسانی

شکی نیست که اجرای این قاعده، موجب فراهم شدن آرامش و رضایت خاطر برای یک زندگی اجتماعی درون‌شهری می‌شد (عثمان، ۱۳۷۶). در راستای تحقق این اصل اسلامی، محدودیت‌هایی برای شکل ظاهری بناهای شهرهای اسلامی وضع می‌گردید که به موجب آن، شکل ظاهری بنا باید به گونه‌ای باشد که موجب آزار رسانیدن به دیگران نمی‌شد. بازار می‌بایستی مزاحمتی برای محله‌های مسکونی ایجاد نکنند. همچنین هیچ صاحب حرفه‌ای اجازه نداشت محل کسب خود را در غیر از بازارهای متعلق به صنف خود دایر کند و از این طریق برای سایر اصحاب حرفه، مزاحمت ایجاد کند. تمرکز این بازارها باید به نحوی می‌بود که به سهولت نیازهای مردم را برطرف کند بدون آن که اخلاقی در رفت و آمد مردم در خیابان‌ها و معابر ایجاد کند (اخوت و دیگران، ۱۳۸۹). قاعده «لا ضرر و لا ضرار»، یکی از اصولی است که مکرراً در رابطه با موضوعات ساختمانی و شهرسازی در محیط سنتی مسلمانان مورد استفاده قرار گرفته است. در جامعه اسلامی، فرد مادامی که آسیبی متوجه دیگران نشود، می‌تواند به طراحی، سامان‌دهی یا تغییر «ساخت محیط» بپردازد (مرتضی، ۱۳۸۷: ۹۶).

۵. بافت مشجّم و به هم پیوسته: فرم شهری محیط مصنوع مسلمانان به طور عمده برای دستیابی به اصول اسلامی در تعاملات اجتماعی و روابط قوی مردمی کمک می‌نمود. «الشیشتوی حسن»^{۲۵} دلایلی در زمینه استقرار و رشد شهرهای سنتی اسلام بازگو می‌کند و معتقد است تحقق مفاهیم امت و برادری در فشردگی اغلب شهرهای اسلامی تأثیر به‌سزایی داشتند. تعامل اجتماعی و وحدت به عنوان اصول کلیدی چارچوب اجتماعی اسلام، منجر به ایجاد تراکم شهری در مناطق مسکونی می‌شدند. این اصل در خانه‌های پیوسته و گروه‌های نزدیک به هم، به خوبی نمایان است. «س. بیانکا»^{۲۶} معتقد است تراکم کالبدی در شهرهای سنتی اسلامی تنها به منظور فشردگی فضای نیست، بلکه ارتباط اجتماعی به هم پیوسته نیز در این اصل، سهیم می‌باشند (مرتضی، ۱۳۸۷: ۱۱۷). عثمان نیز معتقد است اثر این فشردگی خیلی آشکار بر زندگی شهر نیز منعکس شد.

مهندس نقره‌کار در پژوهشی، اصول محله‌محوری در الگوی اسلامی آن، با مرکزیت مسجد را تبیین نموده و تمایزهای آن با سایر الگوهای طرح‌شده در ادبیات غرب را نشان داده‌اند. در این پژوهش، از بعد افزایش میزان تعاملات اجتماعی، تنوع حضور گروه‌های اجتماعی و مدت زمان حضور افراد، محله‌محوری با مرکزیت مسجد نسبت به سایر الگوهای مشابه، موفق‌تر معرفی شده است (نقره‌کار و علی‌الحسابی، ۱۳۹۰).

۵. فضاهای شهری متناسب با بستر فرهنگی: در شهرهای مسلمین، فضاهای شهری، کارکردهایی متناسب با فرهنگ و آداب ساکنان داشته‌اند.

بن‌بست‌ها، بازارچه‌ها، میدان و میدان‌چه‌ها، هر یک در سلسله‌مراتبی از مقیاس‌ها محل تعاملات اجتماعی مردم بوده‌اند. عبدالستار عثمان بیان می‌دارد معابر و گذرگاه‌های اختصاصی که درهای آن به روی غریبه‌ها بسته می‌شد یکی از علل سهولت برقراری ارتباط میان ساکنان یک کوچه به شمار می‌رفت (عثمان، ۱۳۷۶). به عقیده دکتر نقی‌زاده فضاهای هماهنگ با ارزش‌های هر جامعه‌ای، ویژگی‌های مختص به خود را دارند که در صورت ضعف این ویژگی‌ها، به تدریج، فرهنگ جامعه دچار استحاله خواهد شد. به عنوان مثال، در پی نابودی فضای امن محلات و انحلال سازمان فضایی محله ایرانی، و از بین رفتن بن‌بست‌ها، میدان‌چه‌ها، بازارچه‌ها و جایگزینی آن‌ها با پارک‌های عمومی و معابری که قابلیت کنترل اجتماعی را ندارند، امنیت اجتماعی و شیوه تعاملات و برخورد‌های اجتماعی دگرگون شده و بسیاری از مردم، از حضور در این‌گونه فضاها احتراز می‌کنند (نقی‌زاده، ۱۳۸۶).

و. ساخت شهر در راستای قاعده «لا ضرر»: به عقیده «محمد عبدالستار عثمان»، اولین و فراگیرترین قاعده مؤثر بر ساخت شهرهای مسلمانان، قاعده «لا ضرر» است که از پیامبر اسلام نقل شده است. بر اساس این حکم، دود زیان‌آور، بوی نامطبوع و صدای ناهنجار، در صورتی که بیش از حد مجاز بودند، سه نشانه به شمار می‌رفتند که از طریق آن‌ها مردم متضرر می‌شدند. لذا دور ساختن تأسیسات و صنایع از مناطق مسکونی واجب شد.

مکانی، موضوعات مرتبط با کالبد، کیفیت یا کمیت مکان‌سازی در شهر و فضاهای شهری است. در نمایه شماره ۲، مقوله‌بندی کدها نشان داده شده است. این مقوله‌بندی، راه را برای تدوین چهارچوب نظری این مقاله هموار نمود.

در ادامه به منظور دست‌یابی به میزان ارتباط میان دستورات اجتماعی اسلام و سنت شهرسازی در شهرهای مسلمانان، مهم‌ترین کدهای این دو مقوله، در تناظر با هم قرار گرفت (جدول شماره ۲). همان‌گونه که در جدول نشان داده شده است، کدهای مقوله مکانی (سنت شهرسازی در شهرهای مسلمانان)، هر یک در تحقق یک یا چند اصل اجتماعی در اسلام سهیم هستند. به کمک این جدول هم‌چنین می‌توان میزان اهمیت کدهای مقوله مکانی را اولویت‌بندی نمود.

در نهایت، چهارچوب نظری این مقاله، به کمک «فرآیند خلق اثر از منظر اسلامی» تدوین گردید. در فرآیند خلق هر اثر هنری از دیدگاه اسلام، ابتدا گرایش‌های ذاتی هنرمند و دانش و بینش او در قالب «حکمت نظری» مطرح می‌شود. سپس ایده هنرمند در قالب «حکمت عملی» و شیوه عملی هنرمند در قالب «اجتهاد حرفه‌ای» خود را نشان می‌دهد. در نهایت بر اساس رابطه صورت و معنا، «پدیده هنری» به وجود می‌آید. (نقره‌کار، ۱۳۸۷). اگر فرآیند خلق یک مکان شهری در اسلام را با تأکید بر اصول اجتماعی بر این فرآیند منطبق کنیم، نمایه شماره ۳ حاصل می‌شود که در واقع چهارچوب مفهومی و دستاورد مقاله حاضر است. در این چهارچوب به منظور تحقق مفهوم «امت» در جهان بینی اسلامی، به عنوان یکی از اصول حکمت نظری اسلام، فرآیندی تا خلق مکان‌های شهرسازانه که تجلی معنای «امت» باشند طی می‌شود.

زیرا موجب همبستگی اجتماعی میان افراد یک محله می‌شد و پیوستگی بناها به یکدیگر باعث سهولت و افزایش برقراری ارتباط میان افراد یک خانواده می‌شد (عثمان، ۱۳۷۶).

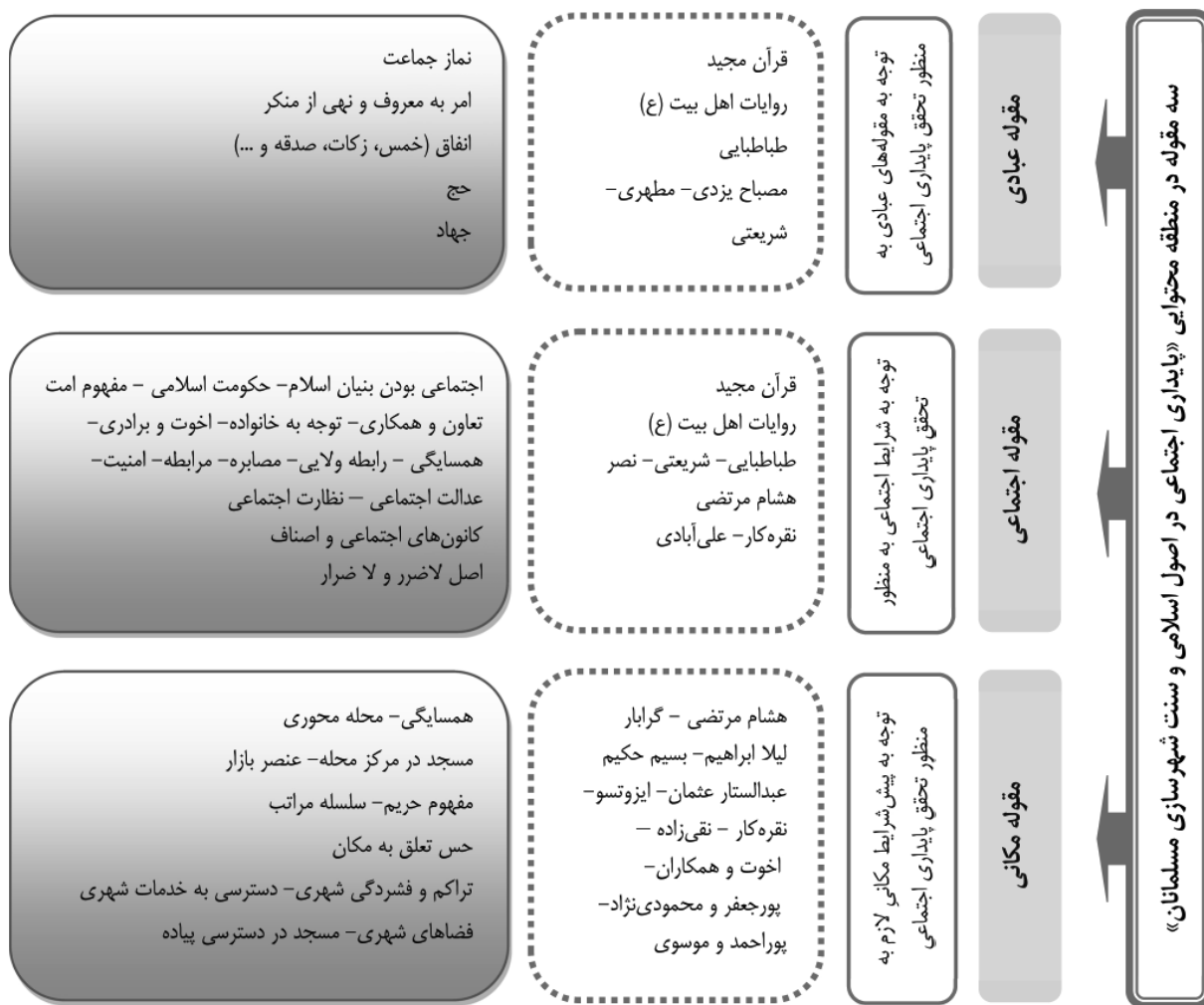
ز. وجود بازار (در مجاورت مسجد): بازار، یکی از عینی‌ترین نمودهای معماری و شهرسازی سنتی ایران است که به عنوان ستون فقرات و قلب تپنده شهر ایفای نقش می‌کرده است. بازار اصلی شهر معمولاً در امتداد مهم‌ترین راه‌های شهر شروع شده و تا مرکز شهر امتداد می‌یابد. موقعیت و جایگاه شهری بازار و فضاها و مراکز مهم شهر در امتداد آن و هم‌چنین نقش و منزلت بازاریان در زندگی شهری باعث می‌شد که بازار صرفاً در حد یک فضای اقتصادی باقی‌ماند بلکه تبدیل به فضایی برای بسیاری از فعالیت‌های اجتماعی شود. در شهرهای سنتی ایران، بازار نمود عینی پیدایش فضاها و بالبع عنصری سرمایه‌ساز در ابعاد اجتماعی به حساب می‌آمده است (پورجعفر و محمودی‌نژاد، ۱۳۸۸).

مرتضی نیز معتقد است سنت احداث بازار در کنار مسجد، سبب ارتقاء هویت اجتماعی و مردمی این مراکز را فراهم می‌آورد. به عبارت دیگر، مراکز تجاری به ابزاری برای تقویت روابط اجتماعی بین ساکنین و جامعه تبدیل می‌شدند (مرتضی، ۱۳۸۷: ۱۱۵).

۴. فرآیند انجام پژوهش

به این منظور، کدهای مرتبط با اصول، مفاهیم و شاخص‌های اجتماعی در اسلام و سنت شهرسازی مسلمانان در منابع اسنادی مورد مطالعه استخراج شد. این کدها پس از استخراج در سه مقوله مختلف، دسته‌بندی شدند. این مقوله‌ها، به ترتیب مقوله‌های عبادی، اجتماعی و مکانی نام گرفتند. به این معنا که در اسناد مورد بررسی، به منظور تحقق مفهوم «امت»، تأکیدات و دستوراتی در این سه حوزه دیده می‌شود. منظور از مقوله

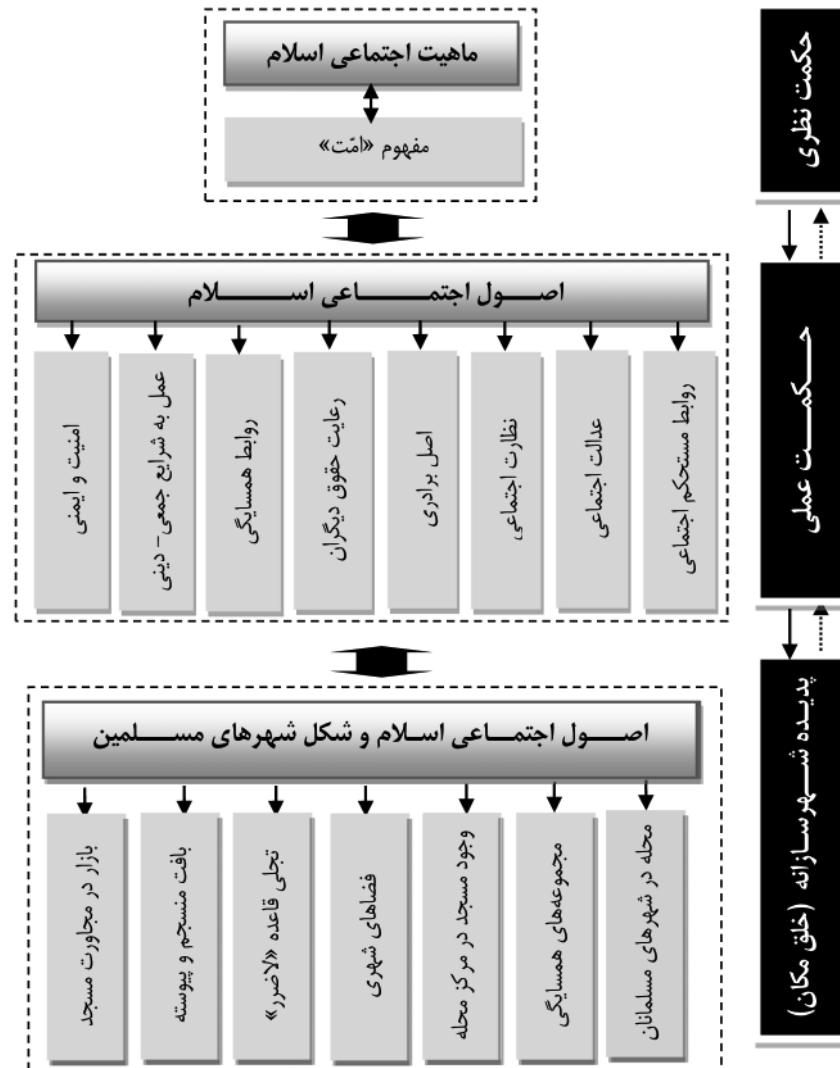

نمایه ۲. مقوله‌بندی کدهای ناظر به اصول اجتماعی اسلام و لایه اجتماعی سنت شهرسازی مسلمانان به کمک روش تحلیل محتوا

اصول اجتماعی اسلام به منظور تحقق «امت» (کدهای مقوله اجتماعی)								
۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	ردیف
ایمنی و امنیت	نظارت اجتماعی	رعایت حقوق دیگران	عمل به شرایع دینی	اصل همسایگی	اصل برادری	عدالت اجتماعی	روابط مستحکم اجتماعی	ردیف
*	*	*	-	*	*	*	*	۱ محله
*	*	*	-	*	*	-	*	۲ مجموعه‌های همسایگی
*	*	*	*	*	*	*	*	۳ مسجد در مرکز محله
*	*	*	*	-	*	*	*	۴ فضای شهری
*	*	*	-	*	-	*	*	۵ تجلی اصل لاضرر در ساخت شهر
*	*	-	-	*	*	*	*	۶ بافت منسجم و پیوسته
*	*	-	-	-	-	-	*	۷ عنصر بازار

سنت شهرسازی مسلمانان
(کدهای مقوله مکانی)

جدول ۲. ماتریس تطبیق اصول اجتماعی اسلام و اصول اجتماعی حاکم بر شهرسازی در شهرهای مسلمانان

نمایه ۳. چهارچوب مفهومی اصول اجتماعی حاکم بر سنت شهرسازی در شهرهای مسلمانان با تطبیق بر فرآیند «خلق اثر از منظر اسلامی»

۵. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در این مقاله به دنبال یافتن شاخص‌های یک اجتماع پایدار از منظر اسلام و تأثیر آن بر سنت شهرسازی مسلمانان بودیم. در پاسخ به سؤال اول - که شاخص‌های یک اجتماع پایدار از منظر اسلام کدامند؟ - پس از مرور منابع، مفهوم امت به عنوان کلیدی‌ترین مفهوم اجتماعی و نمایان‌گر یک اجتماع مطلوب شناخته شده و مهم‌ترین شاخص‌ها به منظور تحقق آن در این هفت اصل نشان داده شده است: روابط مستحکم اجتماعی، عدالت اجتماعی، اصل برادری، رعایت حقوق دیگران، روابط همسایگی و عمل به شرایع دینی.

سؤال دوم به این صورت طرح گردید که این شاخص‌ها چه تأثیری بر سنت شهرسازی در شهرهای مسلمانان داشته‌اند؟ در پاسخ به این پرسش نیز پس از مرور منابع و متونی که در آن‌ها از سنت شهرسازی مسلمانان یاد شده بود، هفت اصل از مهم‌ترین اصول ساخت و ساز شهرهای سنتی که متأثر از دستورات اجتماعی اسلام بودند، بر شمرده شدند. این هفت اصل عبارت‌اند از: محله در شهرهای مسلمانان، توجه به مجموعه‌های همسایگی، وجود مسجد در مرکز محله، وجود بازار در مجاورت مسجد، بافت منسجم و پیوسته، تجلی قاعده «لاضرر» و وجود فضاهای شهری متناسب با بستر فرهنگی. چگونگی تأثیر این دو لایه بر هم، به کمک ماتریسی در جدول شماره ۲ نشان داده شد. هم‌چنین چهارچوب مفهومی اصول اجتماعی حاکم بر سنت شهرسازی در شهرهای مسلمانان با تطبیق بر فرآیند «خلق اثر از دیدگاه اسلام» تدوین و در نمایه شماره ۳ نشان داده شد. در این چهارچوب، «مفهوم امت» به عنوان کلیدی‌ترین مفهوم در مباحث اجتماعی حوزه اسلامی و تأثیرگذار بر سایر اصول اجتماعی، در بالاترین سطح قرار دارد. پس از آن هشت اصل مهم اجتماعی که از سویی متأثر از مفهوم امت هستند و از سوی دیگر بر سنت شهرسازی مسلمانان تأثیرگذار بوده‌اند قرار گرفته‌اند و در نهایت، تأثیرات این هشت اصل مهم بر شکل شهرهای مسلمانان آورده شده است.

پی نوشت:

۱. این مقاله بخشی از مطالعات رساله دوره دکتری نگارنده سوم با عنوان «بازتعریف شاخص‌های مکانی مؤثر بر ارتقاء پایداری اجتماعی در بازآفرینی بافت‌های فرسوده شهری» به راهنمایی دکتر اسماعیل شیعه و دکتر سید عبدالهادی دانشپور می‌باشد.

2. Sustainable Community
3. Environmental Sustainability
4. Economical Sustainability
5. Assefa and Frostell
6. Koning
7. Sachs
8. Office of the Deputy Prime Minister
9. Active, Inclusive and Safe
10. Well Run
11. Environmentally Sensitive
12. Well Designed and Built
13. Well Connected
14. Thriving
15. Well Served
16. Fair for Everyone
17. Western Australia Council of Social Services

۱۸. مفهومی قرآنی که در آیه آخر سوره آل عمران به آن اشاره شده است. مصابره عبارت است از اینکه جمعیتی به اتفاق یکدیگر سختی‌ها را تحمل کنند و هر یک صبر خود را به صبر دیگری تکیه دهد و در نتیجه برکاتی که در صفت صبر هست دست به دست هم دهد و تأثیر صبر بیشتر گردد.

۱۹. مفهومی قرآنی که در آیه آخر سوره آل عمران به آن اشاره شده است. رابطه از نظر معنا اعم از مصابره است. رابطه عبارت است از همین وصل کردن نیروها اما نه تنها نیروی مقاومت در برابر شدائد بلکه همه نیروها و کارها در جمیع شؤون زندگی دینی چه در حال شدت و چه در حال رخا و خوشی.

۲۰. سوره حدید/ آیه ۲۵

۲۱. حجرات/ ۱۰

۲۲. نهج البلاغه، نامه ۴۷

۲۳. سوره بقره/ آیه ۱۲۶ و سوره تین/ آیه ۳

24. Petherbridge
25. Al-shishtawe Hassn
26. S.Bianca

منابع:

۱. قرآن مجید. ترجمه محمدمهدی فولادوند
۲. نهج البلاغه. ترجمه محمدتقی جعفری
۳. احمدی. ظهیر. ۱۳۸۸. مفهوم‌شناسی امت در قرآن و اجتماع. پژوهش‌نامه علوم و معارف قرآن کریم. پیام جاویدان. سال اول. شماره ۲. بهار ۸۸. صص ۴۷-۶۸.
۴. اخوت. هانیبه. نینا الماسی فر نینا و محمدرضا بمانیان. ۱۳۸۹. معماری و شهرسازی سنتی در کشورهای اسلامی. انتشارات هله. تهران.
۵. ایروتسو. توشی‌هیکو. ۱۳۸۱. خدا و انسان در قرآن. معنی‌شناسی جهان‌بینی قرآنی. ترجمه احمد آرام. چاپ پنجم. شرکت سهامی انتشار. تهران.
۶. پوراحمد. احمد و موسوی. سیروس. ۱۳۸۹. ماهیت اجتماعی شهر اسلامی. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی. شماره دوم. زمستان ۸۹.
۷. پورجعفر. محمدرضا و هادی محمودی‌نژاد. ۱۳۸۸. طراحی شهری و سرمایه اجتماعی در فضاهای شهری. انتشارات هله. تهران.
۸. حکیم. بسیم سلیم. ۱۳۸۱. شهرهای عربی و اسلامی. ترجمه محمدحسین مالکی و عارف اقوامی مقدم. سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. تهران.
۹. شریعتی. علی. ۱۳۷۶. امت و امامت. انتشارات حسینیه ارشاد. تهران.
۱۰. طباطبایی. سیدمحمدحسین. ۱۳۷۴. تفسیر المیزان. جلد چهارم. ترجمه سیدمحمدباقر موسوی‌همدانی. انتشارات دفتر نشر اسلامی. قم.
۱۱. طباطبایی. سیدمحمدحسین. ۱۳۷۴. (۲). تفسیر المیزان. جلد دوم. ترجمه سیدمحمدباقر موسوی‌همدانی. انتشارات دفتر نشر اسلامی. قم.
۱۲. عثمان. محمد عبدالستار. ۱۳۷۵. مدینه اسلامی. ترجمه علی چراغی. انتشارات امیرکبیر. تهران.
۱۳. گرابار. الگ. ۱۳۹۰. شهر در جهان اسلام. ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند. نشر بصیرت. تهران.
۱۴. مرتضی. هشام. ۱۳۸۷. اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام. ترجمه ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی. انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات معماری و شهرسازی. تهران.
۱۵. میشل. جرج. ۱۳۸۸. معماری جهان اسلام. تاریخ و مفهوم اجتماعی آن. ترجمه یعقوب آژند. انتشارات مولی. تهران.
۱۶. نصر. سید حسین. ۱۳۷۵. جوان مسلمان و دنیای متجدد. انتشارات طرح نو. تهران.
۱۷. نقره‌کار. عبدالحمید و مهران علی‌الحسابی. ۱۳۸۹. طرح پژوهشی تحقق‌پذیری معماری ایرانی-اسلامی با تأکید بر ایجاد هویت در شهرهای جدید. دانشگاه علم و صنعت. تهران.
۱۸. نقره‌کار. عبدالحمید. ۱۳۸۷. تعامل ادراکی انسان با فضا در معماری. انتشارات دبیرخانه حمایت از کرسی‌های نظریه‌پردازی.
۱۹. نقی‌زاده. محمد. ۱۳۸۶. ادراک زیبایی و هویت شهر در پرتو تفکر اسلامی. انتشارات معاونت شهرسازی و معماری شهرداری اصفهان.
20. Assefa G. and Frostell B. (2007): Social Sustainability and Social Acceptance in Technology Assessment, *Technologies in Society* (29): 63-78
21. Barron L. and Gauntlett E. (2002): Model of Social Sustainability. Western Australia Council of Social Services. (WACOSS).
22. Biart M. (2002): Social Sustainability as Part of the Social Agenda of the European Community, In *Wien Information* ,(149), pp 5-10
23. Bramley G., Brown C., Power S. and Dempsey N. (2006): What is Social Sustainability and How do Existing Urban Forms Perform in Nurturing it? Presented at The Planning Research Conference, University College London.

24. Hsieh, Hsiu-Fang & Sarah E. Shanon (2005): Three Approaches to Qualitative Content Analysis, *Qualitative Health Research*, November 2005- p 1275-1288
25. Kunz, Jan (2006): *Social Sustainability and Community Involvement in Urban Planning*. University of Tampere. Tampere.
26. Litting B. and Griebler E (2005): *Our Common Future*, World Commission on Environment and Development, New York, Oxford University Press.
27. ODPM (2006): *EU Ministerial Informal on Sustainable Communities*, European Evidence Review Papers, London.

Archive of SID

